

ԻՄ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՑԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

(1904—5)

I

Անցեալ 1904 թուականի մայիս ամսին ծննդավայրիցս գուրս գնալով դէպի Բաթում՝ գարձեալ մի անգամ ուղևորուեցայ Ֆրանսիա՝ նախնի Պոնտոսի, կ. Պօլսի ու Միջերկրականի ծովային ինձ հաճելի ճանապարհով:

Փարիզից «Լուսայիդ» ուղղած առաջին նամակիս մէջ թէն արդէն յիշեցի որ այս անգամ Եւրոպայում գտնուիլս գրի և ուսման սսպարիզի վրայ գեգերիլ շարունակելու նպատակով չէր, այլ տկարութիւնիցս ապաքինուելու յուսով, բայց ինչ կուղէ լինէր միթէ կարող էի լոել և սովորութեանս համեմատ չը գրել և չը խօսել իմ նկատած մանաւանդ այն իրողութիւնների ու ստացած տպաւորութիւններիս մասին, որ հայկական ուշադրութեան միշտ արժանինիւթ են մատակարարում.—Ամսագրիդ անցեալ տարուայ առաջին համարներում Փարիզից գրած սակաւաթիւ նամակներս մասամբ ապացոյց կարող են լինել սսածիս:

Հիմայ էր ուզում եմ յիշեալ երկար ուղևորութեանս միջոցին ստացած տպաւորութիւններս ու յիշողութիւններս նորոգելով՝ շարունակել գարձեալ թէ նոյնպիսի և թէ այլ տեղեկութիւններ հաղորդել հանդիսիր հետաքրքիր ընթերցողին։

Երեկոյին ժամը չորսն էր որ Մարսէլցի Պակէի «Հայկական ու Մասոքեան» անուանեալ ընկերութեան մեծ նոր շոգենաւ «Իմէրէթին» սկսեց շարժուիլ Բաթումի նաւահանդըստից և ընթանալ դէպի Թիւրքիա՝ անցնելով նախ արգաւանդ Անատոլիայի սիրուն ծովափերի մօտով։

Թէ ինչու Ֆրանսիական այս շոգենաւական ընկերութիւնը հայկական մակդիր ևս է կրում պատճառն այն է որ ընկերութեան բաժնետէրերի մէջ սկզբում մասնակից են եղել (գու-

ցէ այժմս էլ ևն) Մարսէյլցի հայ վաճառականներ ևս իրանց «Արտուր» (Հայաստան) և այլ անուն կրող ու մինչև մեր երկրի կողմերը երթեւեկող շոգենաւներով:

Ես ցանկութիւն չունից նորից գծագրել այստեղ Անատոլիայի բնութեամբ հարուստ այն նկարչական՝ հեռուից միշտ գեղատեսիլ, իսկ մօտից սոսկալի անցքեր յիշեցնող արիմալուայ ևզերը. իրանց հայաբնակ քաղաքներով, որոնց նկարագրութեանը տասնեակ տարիներ առաջ ուղեւորական նամակներ եմ նուիրել արդէն «Արձագանքի» այսօր այլ ևս դժբախտաբար չը հնչող էջերում...

Միւս օրը առաւօտեան ժամը հինգն էր որ մեր շոգենաւը հասաւ Տրապիզոն և խարիսխ ձգեց սորսա այն ընդարձակ ծովածոցում, որ փոխանակ ապահով նաւահանգիստ դառնալու՝ դարձոր ժամանակներից ի վեր Անատոլիայի ծովեղրեսայ միւն մեծ ու փոքր քաղաքների պէս, նոյն անշէն ու անփոփոք ծովածոցն է. մնացել տիրող բռնակալ տէրութեան ձեռքում:

Բազմաթիւ չէին մեղ տանող շոգենաւի ճանապարհորդները - թաթումից: Սակայն մինչև Կ. Պօլիս ժամանելը հետզհետէ աւելանալով թէ յիշեալ ծովեղրեսայ քաղաքներից և թէ Փոքր Ասիայի ու Հայաստանի կողմերից՝ յիսուն հոգուց էլ անցաւ ուղեւոր-անցորդներիս թիւը, բացի նաւի գրեթէ նոյնքան ծառայողներից: Էլ չեմ խօսում մինչև Դարդանէլ ամեն տեղից վերցրած և «Իմէրեթի», վրայ բեռնած մեծաքանակ ապրանքների մասին, որ բաւական խորը նստեցրել էին շոգենաւը ծովի ջրերում:

Արտահանուող ապրանքների մէջ հետաքրքիր էր տեսնել մանաւանդ ստուար քանակութեամբ պաշարեղէններ՝ ինչպէս իւղ, հաւկիթներ, կենդանի հաւեր և այլն. ամենն էլ մէր առանձին խնամքով յարմարցրած արկղների ու վանդակների մէջ այնպէս դասաւորուած, որ կարելի լինէր տեղ հասցնել անփուտ ու անվնաս:

—Ո՞րքան հաւկիթ ունինք ուրեմն մեր շոգենաւում, հարցւ ըեց Փրանսիացի զուարթամիտ նաւապետը իւր օդնականին մեր ներկայութեամբ, երբ սա հաշիւ էր տալիս ընդունուած ապրանքների մասին:

—Աւելի քան միմ իլիօն...

—Այ թէ ձուածեղ կը դառնայ համ...

—Դէս, ուրեմն աշխատենք լաւ վարել նաւը, վրայ բերեց օգնականը ժպտալով որ այդպիսի մի մեծ ձուածեղ չը դառնանք իդուր:

—ինչպէս թէ իզուր, աւելացրեց նաւապետը, կարծում
էք որ ուսողներ քիչ կը գտնուին այդ ձեր մեծ ձուածեղի համար
այս երկրում, որ վառիկների պէս մորթում, տապակում են
մարդկանց...

Անկարելի է երեակայել թէ ինչ տմարդի խստութիւններ
է գործ գնում թուրք ոստիկանութիւնը դէպի ամեն մի ճանա-
պարհորդ առհասարակ և դէպի ամեն մի հայ մարդ մասնաւո-
րապէս, որ երկրից էլ լինէր սա: Զինուորական պաշարման
գրութիւնը տարիներ շարունակ անխնայ իշխում է ահա ամ-
բողջ Թիւրքիայում: —Մեր ուղեկիցներից մէկը՝ բնիկ Տրապի-
զոնցի ու հետևաբար տաճկահպատակ հայ, որ իւր ընտանի-
քով Թիֆլիսից Ֆրանսիա էր ուղևորւում բժշկուելու՝ կանոնաւոր
անցաթղթերն ու վկայականներ ձեռքին ունենալով, անկարող
եղաւ զնալ, այցելել իւր ազգականներին իւր ծննդավայր քաղա-
քում և անմիջապէս —թեկուզ ոստիկանի հսկողութեամբ գալ,
վերադառնալ շոգենաւ: Նոյն վիճակն ունեցան Տրապիզոն
այցելելու նկատմամբ և մեր միւս ճանապարհորդները, որոնցից
հազիւ մի երկուսը միայն ցանկացան իշնել շոգենաւից և մա-
կոյկով նաւել մինչև ծովեղը՝ քաղաքի ներսը տեսնելու հա-
մար:

—Օլմազ, եասաք դըր, (անկարելի է, արգելուած է),
կրկնում էր խոպոտ ձայնով մահիկի կարմիր դրօշակիր մա-
կոյկից ճպուաչեայ ոստիկանը, որ ծովածոցի դեռ առաջին ջրա-
գծի հսկողն էր և որ այնուամենայնիւ չէր մերժիլ անշուշտ մի
կոր բախչիչ ընդունելու:

— Տասը ուուրլուց էլ աւելի կընստի ձեզ Տրապիզոնի մի-
ջում զրօննելը, ասում էր նաւապետը մի սիրունատես ու մսա-
կից այրի երիտասարդ ոսւս ուղևորուենուն, որ մոխրաղոյն կեղ-
ծաշեայ կլոր դէմքին վայելուչ գլխարկը գլխին՝ ժապաւէնապարդ
թուխ սեագոյն դէիրա հագած, ելաւ Բաթումից շոգենաւ նըս-
տեց մենակ՝ դէպի Ֆրանսիա և այլուր զնալու: Ո՞ր մէկին բախ-
շիչներ պիտի տաք: Եւ արժէ միթէ միշտ նոյն քոստ շներով
միքը այն կեղառոտ փողոցներով անցնիլ ու մանգալ: Կերջապէս
թնչ պիտի տեսնէք այնտեղ, բացի ամեն տեսակ աղտոտու-
թիւնն ու խեղճութիւնը: Ահա ձեզ մի լաւ դիտակ, աւելացրեց
նա, վեր գնացէք բարձր տախտակամածի վրայ և նայեցէք այն-
տեղից երթեմն Պոնտոսի մայրաքաղաք սպիտակագոյն ամֆի-
թէատրոնին, որ հեռուից Թիւրքիայի ծովեղը գրեթէ բոլոր
քաղաքների նման իւր արևելեան խանսաճաշակ նկարչական
շէնքերով ու սրածայր մինարէթներով ասես բարեկարգ մի

ընակատեղի է երկում նայողի աչքին, մինչդեռ կատարեալ մե մտապատճենը է այդ:

Թուրք ոստիկանութիւնը՝ համաձայն բոլոր եւրոպական տէրութեանց միջն եղած Տաճկաստանի համար պարտադիր դաշնագրի, իրաւունք չունի որ և է օտար պետութեան նաւ մտցնելու առանց նորա նաւապետի հրամանի. մի հրաման, որ բացի թրքամոլ Գերմանացի և մասամբ Աւստրիացի նաւապետներից համարեա թէ ոչ ոք չէ գործ գրել մինչև այսօր դաւաճանօրէն, իսկ ֆրանսիացի ու անգլիացի նաւապետների մասին խոսք անգամ չէ կարող լինել: Ընդհակառակը՝ սրանք էին և են գարձեալ, որ թուրք ոստիկանութեան անիրաւ հալածանգներից շատ անգամ ազատել, փրկել են իրանց ապաւինող ամեն ազգի մեծ ու փոքր, կամաւոր ու ակամայ վախստականներին Ամեն մի օտար պետութեան նաւ թուրքաց ջրերում նոյն է թէ նոյն օտար պետութեան երկիր, ուր ոչ մի օտարազգի ոստիկան առանց տեղական իշխանութեան թոյլտւութեան չէ կարող մտնել:

Մեր նաւապետի հրամանով նաւ ենել կարողացան միայն զանազան մրգավաճառ, մանրավաճառ մարդիկ, որոնցից մէկը Տրավլիզնի այլ և այլ տեսարանների նկարներով բաց-նամակների տոմսեր էր ծախում, որ և ուղևորներից ուժանք և մանաւանդ վերոյիշեալ ոռուուին իսկոյն ձեռք բերին:

Այս ոռու տիկինը, որին ահա երկրորդ անգամ եմ յիշում այսաեղ՝ իւր չափազանց սակաւախօս ու ասես գաղտնապահ վարմունքով, շատ էր սիրում առանձնանալ շոգենաւի դահլիճի մի անկիւնում և շարունակ ինչ որ գրել իւր համար՝ աշխատելով հեռու պահել, թագցնել այն իւր հետ եղող առաջին կարգի բոլոր սակաւաթիւ ուղևորներից, որով և աւելի ևս գրգռում էր սրանց հետաքրքրութիւնը: Երբեմն էլ մի ինչ որ կարմրակաղէ գրեցիկ արև ձեռվ էր բռնում ձեռքին որ ոչ ոք չը տեսնէ թէ ինչ էր տպած կամ գրած մէջը: Խիստ հակակղերական և կծու աղատախօս մեր նաւապետը, որ սակայն ամեն մի վայրկենին Աստուծոյ անսունն էր տալիս՝ «Աս ոտք ծօ Տիւ!» բացականչութեամբ, իւր խառնուվնդոր ու աւելի նիւթապաշտ փիլիսոփայութեամբ կարծելով թէ այրի տիկինը մի աղօթագիրը ունի ձեռքին և գուցէ ապաշխարելով ուզում է «Վոյս» դառնալ՝ հարցնում էր իրան արդէն մտերմացած ճանապարհորդներին, թէ արդեօք ով և ինչ է այդ խորհրդաւոր (πρύτανεύεσθε) կինը:

— Դուք ամենից աւելի լաւ պիտի գիտենաք՝ պարզապէս և իրաւամբ պատասխանում էին նորան, դուք էք այստեղի տանտէրը...

Վերջապէս բաւականին երկար նաւելուց յետոյ՝ հետաքրս-քիրներն իմացան որ իրան այրի անուանող յիշեալ ուշագրաւ «միստերիօզ» տիկինը իբր թէ թղթակից է մի պարբերական հրատարակութեան և Ամերիկա է գնում Սէն-Լուի համաշխարհին ցուցահանդէսը այցելելու։ Թէ որչափ ստոյգ էր այս զրոյցը՝ ոչ ոքին հարկաւոր չէր անշուշտ ճշտելու. միայն Մարսէյլ համանելուն պէս՝ մի այնպիսի անակնկալ և զրեթէ ժպառուն կերպով մի վայրկենի մէջ անյայտացել էր այս «խոր-էրդաւար անձնուհին», որ մեր շոգենաւի աւելի քան տաս-նօրեայ նորան արդէն «մահերմացած» ուղեկցուհիները հիասթա-փուած՝ յուսահատութեամբ կարծեցին թէ ծովասոյզ է եղած նա նեղանունի ժառանգների զովացուցիչ գիրլը ընկնելու...

Աւելորդ է ասել որ իւրաքանչիւր ծովեղբեալ քաղաքի առջև, ուր խարիսխ ձգելով կանդ էինք առնում՝ Պակէի ընկերութեան նոյնտեղի զործակալը իւրայիններով անմիջապէս նաւ էր բարձրանում հաշիւ ու համար տալու նաւապետին իրանց գոր-ծակալութեան վերաբերեալ Մենք էլ մեզ հետաքրքրող զա-նազան բաների, այլ և այլ իրողութիւնների մասին հարց ու փորձ անելով՝ ի թիւս այլոց իմացանք որ Տրապիզոնի մեր առաջնորդական ընդարձակ թեմը թափուր մնալով սպասում էին որ մի նոր ընտրեալ առաջնորդ հաստատուի կայսերական իրադէսվի. Եւ այս հաստատութիւնը իրօք տեղի ունիցաւ ան-ցեալ դեկտեմբերին տաճկահայոց յայտնի եպիսկոպոսներից մէկը այն է Արևլաննան սրբազանի նշանակուելով, որ և տարոյս յոնուարի սկզբին մուտք գործեց Տրապիզոն ազգապետ—թեմա-կալին արժանաւոր ընդունելութեամբ։

Սամսոնից մինչեւ Խնէպոլի ուղեկից եղաւ մեզ մի պատ-ուական նորատի երիտասարդ Մկրտիչ Հէքիմեան ազգանունով, որ տկարութեան պատճառով ուսման ասպարիզից վերադար-ձած լինելով իւր ծննդավայր քաղաքը՝ շոգենաւական ընկերու-թեան գործակալ իւր հօր օգնականի ժամանակաւոր պաշտօնն էր կատարում հարաւային կազդուրիչ արևի տակ։ Այս գեղեց-կադէմ երիտասարդ պարոնը, որի վառվուն աշքերում ընկերասէր ու աշխոյժ մի քնաւորութիւն էր կարծես ցայտում, անմիջապէս ծանօթանալով մեզ ամենիս հետ՝ այնպիսի մի զուարթութիւն մտցրեց մեր նաւող ընկերութեան մէջ, որ անկարելի էր չը նշանակ նորա տաղանդաւոր ընդունակութիւնը դէպի այն ամենը՝ ինչ որ գեղեցիկ է, լաւ—Շոգենաւի դաշնակը (քանօ), որ մինչև այն օրը փակ ու խուլ էր մնացած, նորա շնորհիւ սկսեց ձայն հանել և նուագել զանազան համառօտ հատուածներ,

թէն հարկաւ ոչ երաժշտական արուեստի ճշտութեամբ, էլ զանազան լեզուով ոտանաւորներ արտասանել ասես, էլ մեներգ և խմբովին երգեցողութիւն նուազարանի ներդաշնակութեամբ իւր կրտսեր եղրօր և այլոց հետ ասես չը մնաց որ չը լսուէք առաւելապէս երեկոյեան ժամերին էլէքտրալուս շոգենաւի դահլիճուա: Որ մեր հայրենակից տաճկահպատակ գաւառուացիներից մասնաւորապէս ծովեղբեայ բնակիչները մեր կողմի գաւառացի ազգայիններից համեմատարար աւելի քաղաքավար, ընկերասէր և աւելի ընդունակ են արուեստի, գեղարուեստի, ուսման ևայըն՝ այս բանը հայկական կեանքում վաղուց արդէն նկատուած մի երեւոյթ է, որի բազմաթիւ ապացոյցների թուին մի թիւ էլ կարող էր աւելացնել մեր շոգենաւի սակաւաժամեայ այս սիրավիր հիւրը, սակաւաժամեայ՝ վասնզի երկու օր միայն նաւելով մնզ հետ՝ ստիպուած էր նա Ինէպօլի իջնելու իւր հետ տանելով առանձին հաճութեամբ իրան նուիրած գրքոյկներս որպէս նշան մեր անկեղծ ծանօթութեան: Շոգենաւի երկրորդ և երրորդ կարգի ճանապարհորդների մէջ կային նորնպէս մի քանի տաճկահաւանձինք, որոնք ժամանակով ինքնատարագիր, եթէ չ'ասեմ փախստական եղած այլ և այլ կողմեր, գալիս էին մեզ հետ հոգու չափ տենչալով վերադառնալ և մտնել կ. Պօլիս: Սակայն ուղղափառ մարգարէի այժմեան յաջորդի անգութ ոստիկանութիւնը իւր ամեն կարգի ու տեսակի լրտեսներով այնպէս էր վիստում իրանց մայրաքաղաքի թէ քարաշէն ծովափանց վրայ և թէ նորեկ շոգենաւի շուրջը, որ յիշեալ ուղևորները տախտակամածից անգամ նշանացի խօսել ևս չէին կարողանում իրանց հարազատների հետ, որպէս զի սրանց էլ, որ դիմացի ծովափանց վրայ վտարանդի այս ու այն կողմն էին շրջում, վտանգի մէջ զնեն: Ուստի և մեր ուղեկիցները շարունակում էին մեզ հետ իրանց ճանապարհը մինչև ուր որ կարող էին համել և շոգենաւից իջնելով, մի ապահով ու ազատ տեղ գտնել:

Ոնկասկած շատ աւելի սարսափելի վտանգների մէջ էին գտնուած եղել իրանց բնավայրում մինչև Մարսէյլ մեզ հետ նաւողներից մի երկու հայ ընտանիք՝ մօտ քսան հոգուց բաղկացած, որ հայոց ազգակործան ճակատագրին ենթարկուելով Խարբերդից Կալիֆօրնիա էին գաղթում, կարծես աւետեաց երկրը գնալու, ուր սրանց միամիտ կարծիքով երևի կաթն ու մեղք են բղխում: Բայց ինչև է, եթէ ամեն բանից զրկուած տուն տեղից հալածուած անտէր ու անեղու գաղթողի բոլոր անտանելի դժուարութիւններն էին կրում և դեռ պիտի կը էին
Լումա!

սրանք և սրանց նման շատ ուրիշ հայեր, գոնէ իրանց լոկ կեանքն ազատելու մի միջոց էին գտել՝ այն է փախչել, հեռանալ հայրենիքից, որ բռնակալութեան ու բարբարոսութեան խեղդող ճանկերով չը զոհուին այնտեղ այլոց պէս հազարաւոր հայ անմեղ զոհերի արիւնով ներկած սեղանի վրայ...

Երեսուն տարուց աւելի կայ որ Սև Ծովով ու Միջերկրականով քանից անգամ անձամբ վերադառնութեամ, և ամեն անգամ գեռ միայն իմ տեսած ամեն մի շոգենաւում բազմաթիւ հայ գաղթողների եմ պատահում, որոնք այս խարբերդցիների պէս իրանց կենսաւու, սիրելի «վաթանց» թողած՝ քայրայուելով տարագիր են լինում և իրօք եղան դէպի օտար, անյայտ կորստեան կողմերը: Երևակայեցէք ուրեմն թէ որքան մեծ պիտի լինի իրանց հայրենիքից հեռացող այն քամբախտ գաղթողների թիւը, որոնց մասին ասես պարբերաբար լուր ենք առել միայն և տակաւին առնոււմ, եթէ անձամբ չենք տեսնում... Եւ ահա հեռու չէ կարծեմ այն սոսկալի ժամանակը, երբ հայերի նկատմամբ Թիւրքիայի ձեռք առած վայրենի ու բարբարոս քաղաքականութեամբ և մեր կարծատես, յամառ ու քայրայիչ գործունէութեամբ բոլորովին կդատարկուին Հայաստանը ու Փոքր Ասիան իրանց բնիկ հայ ժողովրդից: Գնա ու յետոյ քո քարոզած ու փայփայած յեղափոխական ու ընկերավարական ազատութիւնը գործ դիր անտէր ու թշուառ հայ աւերակների ու գետնին հաւասար մերոնց գերեզմանների համար... Սակայն ինչ փոլթ, երեկի կամեն ինձ. համաշխարհացի քաղաքացիների համար միթէ մի և նոյնը չէ ովերը էլ լինին ապագայում մեր հայրենիք՝ Հայաստանի բնակիչները, թէկուզ զուլուսների երկրից եկած մարդակերպ արարածներ: Զէ որ սրանք էլ իրաւոնք ունին մասնակից լինելու «համաշխարհային կուլտուրականութեան»...

—Ապա հզ է հիւանդ՝ գաղթողներին մօտենալով հարցրեց նաւապետը, որին իմաց տուին թէ երրորդ կարգի ճորդներից ոմանք հիւանդացել են ջերմով:

—Հիւասիկ սրանք են, պատասխանեց տարիքով համարեա մի պառաւ կին, որ կարծես գաղթողների առաջնորդուէին էր՝ ցոյց տալով երկու ջահել տղաներին, որոնք բռնուած էլ: Ասատիկ տենդով, Զահել տղաներ, որոնք իրանց հարազատների կարծիքով երեկի յոյս ու ապաւէն պիտի դարնային իրանց ընտանիքների համար նոր հայրենիք Շոսկերը Կալիֆօրնիայում...

Թէև Պակէի ընկերութիւնը նաւող բժիշկներ չիննենարով իւր շոգենաւների վրայ՝ նաւահանգիստների վարձառու բժիշկներով, ինչպէս մեր մէջ ասում են, «եօլլա է գնում», այսինքն

քաւականանում է, բայց այնուամենայնիւ նաւապետները իրանց օգնականներով հանդերձ այնքան փորձուած մարդիկ են որ հարկաւոր դէպքում, զո՞նէ մինչև առաջին տեղ հասնելը, հեշտութեամբ կարողանում են սկզբնական օգնութիւնը հասցնել հիւանդին իրանց մօտ միշտ պահած դեղարանով։ Այսպէս էլ արին յիշեալ ջերմուտ տղաներին։

Սրտանց ցաւակցելով և մի քանի անգամ ալցելելով տախտակամածի վրանի տակ տեղաւորուած այս ողորմելի գաղթողներին թէ նաւապետի հետ և թէ մենակ՝ իրանց չարն ու բարին իմանալու, հայրենակից «բժիշկ» մը կարծեցին ինձ խեղճերը՝ ուրախութեամբ հարցնելով։

—Հայ բժիշկ մըն էք, ազնիւ պարոն...

—Ո՞չ, սիրելիք, բժիշկ չեմ, որովհետեւ «ինքս ինձ գեւչեմ բժշկել», բայց հիւանդին լաւ «բժշկով» բարեկամ կարող եմ լինել...

—Աստուած կեանք տայ, վրայ բերեց գոհ սրտով վերոյիշեալ պառաւ առաջնորդուհին, բարեկամութեամբ ալ աղէկ բժիշկ կըրնաք ըլլալ... Մինչև Մարսէլլա մեզ հետ կըլլաք անշուշտ, շարունակեց կինը. հոնտեղէն Հավը պիտի երթանք որ նաւ նստինք Ամերիկա ելնելու. Մեզմէ հոն մարդիկ կան, կը սպասին մեզ, կերթանք, «ամա» չենք գիտեր հոն ինչպէս կըլլանք, կըսեն աղէկ է... է՞հ փառք Աստուծոյ, հառաչեց պառաւը, կեանքերնիս գո՞նէ կրցանք ազատել...

Լոյս առաւօտ էր որ հասանք Պօլիս։ Տաճկահպատակ հայ գաւառացիներից մի երկու հոգի, որոնք իրանց անցագրերի հետ մայրաքաղաք մանելու յատուկյանձնարականներ ևս ունէին թուրք վարչութեան կողմից՝ կարողացան ցամաք իջնել և գնալ իրենց գործերի, իսկ միւս տաճկահայ ուղևորները, որոնց մասին վերև էլ յիշեցի, մնացին շոգենաւի վրայ «մեխուռած»... Օտարահպատակներից, մանաւանդ կանայք, իրանց անցագրների վրայ թուրք հիւպատոսարանի տեսազիր (visar) անգամ չունենալով՝ կարողացան նոյնպէս իջնել և բախշիչներով անցնիլ չարամիտ ոստիկանութեան շղթայից, Ստամբուլում մի երկու ժամ կառքով զրօմնելու պայմանով միայն։ Բայց ինչ վերաբերում էր մեր շոգենաւի մնացած հայ ճանապարհորդներին անխտիր՝ Տրապիզոնի թշուառ ոստիկանի կրկնած նոյն «օլմազ, եասաք զըր» խօսքն էինք լսում, որ կոպիտ ասիացուն յատուկ անտարբեր յամառութեամբ կըկնում և երեքէնում էր նաւամատոյցի առջև կեցած փաղիշահի կարգապահը։

—Այսպէս չի լինիք, պարոն նաւապետ, մի կարգադրու-

թիմա արէք, ի սէր Աստուծոյ, դիմում էինք նորան ասելով՝ հինգ օր է ծովի վրայ ենք, կարելի է որ մենք էլ ենք ուզում մի փոքր ժամանակ ցամաք իշնել և...

— Խոչ պիտի իջնէք, անէք այս անիծուած երկրում, պատասխանում էր նա արդար բարկութեամբ իրաւամբ վրդոված այնպիսի անասելի դրութեան վրայ: Հօ տեսնում էք ինչ բարբարոս վիճակ է տիրում այնտեղ: Մի քանի ժամից յետոյ մեր ճանապարհը շարունակելու ենք: Խոզրեմ մի գնաք ներքեւ: Հէ որ հայեր էք: Նայեցէք ամեն կողմը թէ ինչ գրգռիչ լրտեսներ են վիտում ծովափանց վրայ, մանաւանդ հայերին հսկելու: Զեռաց մի շնծու յանցանք կը փաթաթեն վզներիդ ու գնայ յետոյ... թէ ուր և որ ոստիկանատուն կը տանեն սատանան գիտէ: Արի ու տես հիմայ որ իմ բոլոր գործը պիտի թողնեմ և ձեր ետեղ զամ որ ազատեմ իհարկէ: և այն էլ երբ և ինչպէս, ով գիտէ: Գուցէ և հիւպատոսների միջամտութիւնն էլ հարկաւորուի, որովհետև չէ որ չեմ կարող թոյլ տալ որ շոգենաւիս վրայ եղած որևէ մէկին ծեռնամուխ լինին, բանտարկեն: իսկ մենք շուտով պիտի մեկնինք: Շոգենաւը իւր նշանակած ժամից աւելի սպասել չէ կարող: Նաւի վրայ մնալով նոյնն է թէ ազատ ֆրանսիայումն էք գուք: Ամեն բան ունինք այստեղ, շարունակում էր նաւապետը իւր համոզիչ մենախօսութիւնը. և վերջապէս ինչ որ կուզէք՝ կարող էք այն էլ ըերել տալ, գնել և այլն: Ձեզ հօ արդէն ծանօթ է Կ. Պօլիսը, եղել էք, բնակուել էք միջում: Արժէ միթէ հիմայ մի ժամ զրօննելու համար այն կեղտոտ ու միշտ քոսոտ շներով լիքը փողոցներում դժոխային արկածներին ենթարկել իւր անձը: Այս քամբախտ երկրի ընդհանուր շրջանկարը շոգենաւից աւելի լաւ է երևում: Բայց եթէ անհրաժեշտ գործ կամ ասելիք ունիք քաղաքում եղած մէկին կամ միւտին՝ խնդրեմ նամակ գրեցէք: Ապահով եղէք որ ևս տեղ կը հասցնել տամ անխափան...

Նոյն միջոցին ներքեւում ծովափանց վրայ անկարգ անց ու դարձ էր անում արեելեան խայտարդետ ամբոխը, որի միշից զանազան մանրավաճառներ և մանաւանդ լրագրածախներ դէպի մեզ վեր նայելով բարձր ու երկար քթասաց ձայնով աղաղակում էին Կ. Պօլսի բազմալեզու թրբամիտ օրագրների վերնագիրները:

— Անաւասիկ և տեղական լրագիրներ, աւելացրեց նաւապետը, առէք, կարդացէք. տաճկական և աղատամիտ գրաքննչի բովով անցած և նորա ձեռքով համեմած նորութիւններ կիմա-

Նաք, որ թէկ բովանդակութեամբ լիմալ ու անմիտ գրուածներ կարող են մեղ երևալ, բայց հաւատացնում եմ իրանց բնորոշ յատկութեամբ շատ հետաքրքիր են օտարականի համար... Միայն ի սէր Աստուծոյ մի զնաք ներքեւ:

Անկասկած իրաւունք ունէր նաւապետը մեղ զգուշացնելու. որովհետև նորա յիշած անիրաւ դէպերի նման եթէ մեղ էլ մի բան պատահէր՝ առաջինը չէր լինիլ հարկաւ նորա համար. Սակայն այնուամենայնիւ մեզանից զոնէ մէկին և յատկապէս ինձ, այն, անհրաժեշտ էր մի կարմոր գործի համար ցամաք իջնել, որ և պատահամբ կարողացայ ես յաջողցնել շոգենաւ վերելած մի տեղացի հեղինակաւոր ծանօթ անձի միջնորդութեամբ:

Գնացի ներքեւ... Նաւամատոյցի պահապան ոստիկանը անցարիս թերթիկները շուր ու մուր տալուց յետոյ՝ հրամայեց իւր մօտ կիցածներից մէկին—երկի լրտեսութեան ստորին. գործակալ—«լրտեսիկին», առաջնորդել ինձ անցադրովս դէպի «սալօն», որ թարգմանի տախտակաշէն մի երկարածև կեղտոտ սրահ, ուր շարուած թէ նստուած և թէ ոտքի վրայ կիցած էին անցագիրներ ստոգող և իրանց ստորագրութեամբ ու կնքով վաւերացնող թուրք ոստիկանութեան միշտ չարագուշակ:

—Զե՞րն է այս անցաթուղթը, հարցնում է ինձ սրանցից առաջինը:

—Այն...

—Ո՞վ էք դուք, Ռուսաստանցի Էք:

—Այն, տեսնում էք անցագիրս ոռոսական է:

—Ուրեմն Ռուսաստանցի հայ էք...

—Այն, հէսց այդպէս:

—Ինչու էք իջնում Պօլիս և ժրբան պիտի մնաք...

—Ուզում եմ մի կառք նստել և փոքր ինչ անցնել զբունել (!) ձեր «Ստամբուլում»...

—Հը՞մ, շատ լաւ ուրեմն շուտով պիտի վերադառնաք շոգենաւ ձեր ճանապարհը շարունակելու, գոհ ճայնով համարեա բացատրեց իրան իմ գիտաւորութիւնը այս առաջին ինկվիզիտորը՝ անցագիրս յանձնելով իւր կողքին նստած երկրորդ պաշտօնեային: Սա էլ մի ինչ որ ճատեանի մէջ արձանագրելով նշանակում էր առաջինի հարցուփորձը, կարծես բաւական չը համարեց այն և ինքն էլ սկսեց դարձեալ հարցեր առաջարկել:

—Քանի՞ տարեկան էք:

— Գրեցէք որքան կամենաք...
 — Ի՞նչով էք պարապում, ինչ գործի էք?
 — Ոչինչ չեմ շինում այժմ, ճանապարհորդ եմ...
 — Ի՞նչպէս թէ ոչինչ, այժմեանի համար չեմ ասում, այլ
 առհասարակ:

— Առհասարակ ճանապարհորդում եմ...

Թշուառականը, որ յառած նայում էր վրաս՝ ասես կամենալով հոգոյս ներսը թափանցել ամեն բան իմանալու, զարմանալի է թէ ինչու իրան խիստ խորթ թուաց, երբ ասացի թէ «ոչինչ չեմ շինում», քանի որ կատարեալ պարապու միանգամայն յարածծող վամպիրներով լցուած է իրանց անօրէն փաղիշանի բռնաբար տիրած աշխարհը. Վերջապէս տեսնելով որ համբերութիւնս հատնում է և ես արդէն իմ զզուանքս եմ ուզում արտայայտել և... իսկոյն մի ինչ որ նշանակեց նա անցագրիս վրայ և տուեց մի երրորդ ինկվիտորին. Սա էլ իւր հերթին իրանց քաւարանի կնիքը դնելով վրան, ասաց ինձ՝

— Զեր անցագիրը այստեղ կը մնայ. համեցէք, գնացէք ուր որ կամենաք՝ ման եկէք քաղաքումս. յետոյ կը դաքդարձեալ այստեղ և ձեր անցագիրը յետ ստանալով կարող էք շոգենաւ մտնել... Այս ասելով աչքով արեց մինչեւ «Սալօն» ինձ առաջնորդող թէ «լրտեսիկին» և թէ մի ուրիշին՝ անշուշտ աւելի վստահ մի լրտեսին և ես դուրս գնացի աղտոտ «սալօնի» իրանց ցոյց տուած հակառակ դոնով մի փողոց. «Լրտեսիկը» ինձնից չէր հեռանում. Գլուխը կախ ձգած երբեմն առաջս էր կտրում, երբեմն էլ կամաց ետևիցս գալիս. Անցնելով Ղալաթիա թաղի իմ գիտցած փողոցներով՝ նախ ուզեցի մտնել այս առևտրական թաղի մէջ գտնող մեր կուսաւորիչ նշանաւոր եկեղեցին՝ հասցէն եր և այլն իմանալու. Դուրս գալով այն տեղից, որանը տեսայ որ «լրտեսիկը» սպասելով ինձ այստեղ խօսում է վերոյիշեալ այն «մի ուրիշի» հետ, որ նոյնպէս գայլաքարշ հետեւել էր ինձ «սալօնից»: Կանչեցի մի ծածկած կառը և նստելու պէս՝ տեսնում հմ որ կառապանի կողքին առանց այլայլութեան ինքն իրան բազմում է վրտեսիկը... Բայց արի տես որ ինձ հսկեն ու հետևելը չը վերջացաւ այս վրտեսիկով, որ դէպ ու անդէպ, չը գիտեմ ինչու, յետ էք նայում իւր նստած տեղից. Հետաքրքրութեամբ ես էլ մէկ յետ եմ նայում և նկատում եմ որ այն «մի ուրիշը» հիմայ արդէն ձի հեծած հետեւում է կառքիս... Տէր ողորմեա, այ քեզ «հսկումն», բայց «ոչ ի գիշերի»... Վերջապէս հասայ ուր որ-

պիտի գնայի և երկու ժամի չափ համարեա մնացի այնտեղ... «Լրտեսիկը» և այն հեծեալ թշուառականը այս բոլոր ժամանակ ասես կրօնական համբերութեամբ սպասել են ինձ մօտակայ մի փողոցում, մինչև որ այցելած տան դռնից դուրս գամ, և նոյն ձեռվ ու նոյն իմ վարձած կառքով, նոյն առօք փառօք հակողութեամբ կարծես մի բանտարկեալ «փաշա» կամ «Փէնդի» գամ, վերադառնամ այն գարշելի «ասալօնը»։ Այսաեղից անմիջապէս շոգենաւ վեր ելայ որ փոքր ինչ ազատ շունչ բաշեմ զզուելի ու մարդակուլ «Ստամբուլի» խեղոիչ մթնոլորտի մէջ մի ժամ տանջուելուց յետոյ...»

Երեկոյան ժամի վեցն էր որ մեր «Խմերէթին» թողեց, հեռացաւ գեղատեսիլ Բոսֆորի բնութեամբ հարուստ, հրաշալի, իսկ անսահման բռնակալութեամբ սոսկալի դարձած եղբերը և սկսեց ընթանալ դէպի Մարմարայի, Արշիպելագոսի և ազա Միջերկրականի կապտագոյն յուսատու ծովերը։

Կ. Պօլակից մեր շոգենաւ նստող մի տասնեակ նոր ուղևորներից մեր հետաքրքրութիւնը շարժող մի քանի հոգի գտնուեցան, որոնցից ոմանք Ֆրանսիա էին գալիս և ոմանք էլ Անգլիա գնում։ Սրանցից մէկը մի կրթուած կանտացի՝ Անգլիայի հպատակ, որ շատ լաւ ճանաչում էր «կարմիր» Սուլթանի և սորա տմարդի կառավարութեան հոգերանութիւնը՝ ի թիւ այլ միջոցների հետևեալ քաղաքական գեղատոսս էր առաջարկում բարբարոս լծի տակ հեծող ու անգթաբար զոհուող ժողովուրդների համար։ Ես համոզուած եմ, ասում էր նա, որ եթէ այդ հալածուած ազգերի զանազան լուրջիների ձեռքով եւրոպայում և այլուր լուս տեսնող պարբերեական և այլ տեսակ հրատարակութիւններից զատ՝ քաղաքակիրթ աշխարհի մայրաքաղների ամեն մի մեծ թերթերում, այն, անպատճառ մեծ, յայտնի, ազդեցիկ թերթում, ամեն շաբաթ կամ իւրաքանչիւր ամիս, պարբերաբար և անընդհատ մի մի յօդուած երևայ թիւրբիայի դէմ՝ չէք կարող երևակայել թէ որ աստիճանի կը նպաստէ ճնշուած ժողովուրդների արդար դատին։ Այն, Փաղիշահին և իւր հլու, գերի կառավարութեանը ոչինչ բան այնչափ չէ ազդում, որչափ արտասահմանի մեծ լրագրների պարբերաբար իրանց դէմ ուղղած գրութիւններ... Եւ այս բանը երագործելու համար ես գոնէ այսպէս կը վարուէի, շարունակում էր բացատրել իւր միաքը կանտացին։ Ազատ մայրաքաղներից մէկի մէջ առ այժմ ունենալով խմբագրական մի փոքրիկ գրասենեակ (բիւոօ),՝ կաշխատէի լուրջ ու հիմնական յօդուածներ պատրաստել, այն, պատրաստել, գրել և գրել տալ թէ մերոնց և թէ այլոց իմ առաջադրած պաշտ-

պանած դատին վերաբերեալ այնպէս և այն ձեռվ, ինչպէս որ հարկաւոր է: Եւ այս պատրաստի յօդուածներով կը ներկայանացի այս կամ այն մեծ լրագրի խմբագրապետին՝ առաջարկելով որ տպէ այն իւր թերթում... վճարով ի հարկէ: Եւ հաւատացէք որ այս խմբագրապետներից ոչ ոք չէր մերժիլ այդ տեսակ մի առաջարկ, ինչպէս որ չեն մերժում նրանք մեծ յայտարարութիւններ, ընդարձակ ծանուցումներ և կամ ռուսականներ տպիլը: Մի կարծէք թէ մինոյն բանը չէ այս ժամանակակից մամուլի համար: Դրամ պէտք է... Պէտք է միայն «վճարել», ասում եմ, և անպատճառ կը տպեն նրանք. ես այս բանը փորձով գիտեմ: Աւելացրէք որ մեր պաշտպանած դատը մարդկային արդարացի ճշմարտութեանն է վերաբերում մի գործ, որ ներկայում արդէն քաւակնախն կողմնակիցներ կարողանում է գտնել քաղաքակրթուած աշխարհի մեծ մամուլի մէջ անդամ. մեծ մամուլ, որ ոռչ սիայն սեպհական հացիւ կայ, այլ և ամենայն յօժարատու զրամական բանիւք...

Թէպէտ պարոն Լևանտացու այսպիսի սի առաջարկութեան մասին այլ և այլ առարկութիւններ եղան իրան ունկնդիր ուղերների կողմից, սակայն մեղանից ոչ ոք հիմնովին չը հակառակեց նորան համանման մի գործունէութեան օգոտաւէտ ու նպատակայարմար լիննլուն, որովհետև յայտնի է թէ հայերս այդ տեսակ գործակալութիւն հաստատելու և Լեանտացու ասածի համեմատ գործել տալու փորձ չենք արել երբէք: Թէև յիշեալ մեծ լրագրներում հայերս մասին երբեմն երբեմն երեացել և կամ այժմ էլ մասսամբ երեսում են պատահական գրուածներ և այլն, որ իհարկէ մինոյնը չէ:

Թիւրքիայի մայրաքաղաքից մեր նաւ մտած նորեկ ուղեր հիւրերից կարող ենք յիշել նոյնպէս մի պատուական հայ կաթոյիկ ընտանիք՝ տիկին և պարոն Անտուան Հէքիմեան, որ «Ի՞մի» անուանեալ պետական ծխախոտի մինավաճառ ընկերութեան բոլոր վերատեսուչներից միակ հայն է նորն պաշտօնով Մէտիլին կղզու վրայ: Այս այն կղզին է, որ վերջերս մի տեսակ ռազմավարական կամ աւելի ճիշտն ասել՝ «դրամավարական» նպատակ է գառել իւր հարուստ մաքսատնով կրոպական «միացեալ» անուանած և «ելլանչի փահէվանի» գեր կատարող նաւատորմիղի համար Թիւրքիայի դէմ ցոյց անելու դէպուամ...— Կային դարձեալ պօլսեցի այլ հայեր ևս՝ վաճառականներ և այլն և անզիախօս մի համակրելի հար վարժուի՛ օրիորդ Նուարդ Եօլճեան աղդանունով, որ ուսման և մանկավարժեան մէջ կատարելագործուելու նպատակով Լօնդօն էր ուղերքում: Աւելորդ է ասել որ այս բոլորեցունց հետ և եր-

կար խօսակցութիւն ունեցանք՝ մեր չարն ու բարին միմեանց հաղորդելով, որի մի առ մի յիշելը այստեղ շատ հեռու կը տանէր մեղի:

Այսպէս Բաթումից սկսած համարեա տասներկու օր նաւելուց յետոյ հասանք Մարսէլլ Սորա մեծաշէն ու յայնարձակ նաւահանգստի վրայ մեր շոգենաւին սպասող ծառայողները ֆրանսիայի մաքսատան ոչ թէ ճանապարհողներիս անցագրերն և ով ինչ լինեն էին հարցնուա, այլ թէ մաքսին ենթարկելու ինչ բան կարող էինք ունենալ մեր ուղեգոյքի (bagage) մէջ իրանց յայտնելու, օրինակ ծխախոտ, լուցի և այլն, որ ֆրանսիայում պետական մենավաճառին են պատկանում:

— Ոչինչ չունինք յայտնելու, պատասխանում էին մեզանից շատերը, ուզում էր՝ բաց կանենք, տեսէք:

— Լաւ ուրեմն, անցէք, տարէք, ասում էր մաքսաւորը սպիտակ կաւճով խաղ դնելով ուղեգոյքի վրար:

Դժբախտաբար անկարող եղայ այս անգամ մի բանի օր մնալ համաշխարհային վաճառաշահ այս մեծ նաւահանգիստ քաղաքում, որպէս զի տեղոյն հայ փոքրաթիւ գաղութի արժմեան վիճակի մասին կարենը լուրեր առնէի ձեզ հաղորդելու. այսպէս որ հազիւ թէ առիթ ունեցայ տեսնուելու և ծանօթանալու Մարսէլլաբնակ մի երկու հայ պարոնների հետ: Սրանցից կարող եմ լիշել պ. Սրապեանին, որ էրզըումի իրանց առեւտրական տան ներկայացուցիչ է հաստատուած այնտեղ իւր պատուական հայ ընտանիքով: Այս պարոնի մօտ կայ հին հռոմայեցւոց մի շատ հետաքրքիր արձան, որ մասնագէտ հնարանների ասելով՝ ներկայացնում է հռոմէական մի կայսրուհի և շինուած պիտի լինի մօտաւորապէս 79 թուականին ք. յ.։ Արձանը, որ գեղեցիկ ճերմակ մարմարիոնից քանդակած իսկապէս մի անդրի է 80 սանտ. երկարութեամբ և 150 կիլօ ծանրութեամբ՝ գոնուած է մի բանի տարի առաջ հիւսիսային Աֆրիկայի Տրիպոլիի Lepitus Magnus—Մեծ Լեպտոսի—նախնի քաղաքի աւերակների մէջ, ուր ներկայումս... արաբական մի աւան կայ Հոմս կոչումով:

Հռոմէական գրեթէ երկհազարամեայ այս հնութեան այժմեան տէրը, որ կ. Պոլսից մինչև Մարսէլլ մեղ հետ էր ճանապարհորդում, լսած լինելով երոպացի մի երկու հնախօսի նըպաստաւոր բերանացի կարծիքը իւր սեպհականութեան մասին, գուր տեղը շատ թանգ գնով վաճառի էր հանել այն. այնպէս որ Փարիզի Լուվրի հարուստ թանգարանի վերատեսչին էլ բաւականին բարձր թուաց պահանջած 10,000 ֆրանկ գումարը Ուրեմն մնում է որ արձանի իսկական արժէքը հնագէտ մի

յանձնախմբով որոշուի վերջնական կերպով, և եթէ նորա այժմ մեան հայ սեպհականատէրը չէ ցանկանում նուիրել այն իւր ազգային մի հաստատուն հիմնարկութեան, թող ուրեմն այդ հնութիւնը առարուի և գրուի մի յայտնի թանգարանի դարանում, որպէս զի հնախօսական պատմութեան նիւթ դառնայ ընդհանրութեան համար...

Մարտէլից դէպի Փարիզ երկաթուղու մեղ տանող արագնթաց գնացքը հազիւ թէ շարժուել էր Լիօնի կայարանից, որ մեր վագոն նոր մտած և դիմացս նստած ազնուակերպ տեսքով մի օտարական պարոն թոյլտութիւն ինդրեց ծխելու Նորա այս քաղաքավար՝ կրթուած մարդուն յատուկ առաջարկած խօսքը առիթ եղաւ որ մենք ծանօթանանք միմեանց հետ և մինչև Փարիզ հասնելը շահաւէտ մտքերի ու հետաքրքիր խօսակցութեան փոխանակութիւն ունենանք: Այս պ. օտարականը Ժորժ Դորժ Դամբան անունով, որ ամերիկական քաղաքացի է և Ֆրանսիա է բնակուում հանքային և այլ վաճառաշահ գործերով զբաղուելով՝ օտար չէ եղած և ժամանակակից աշխարհագրական ու տնտեսագիտական գրականութեան ասպարիզից: Սա իւր աշխատակից պ. Նոէլ Վէլնէ ֆրանսիացու հետ միասին յօրինել և 1900 հրատարակել են Լիօնում մի ընդարձակ գիրք մատ 800 մեծադիր էջերից բաղկացած, որ և պսակուել է Փրանսիական Ակադէմիալի և Փարիզի Առևտրական աշխարհագրական ընկերութեան մրցանակներով: Այս ստուար հատորի վերնակիրն է՝ «Les Puissances Etrangères dans le Levant» և այլն—օտար պետութիւնները Արևելքում—, որի մէկ օրինակը ինձ ընծայելու ցանկութիւն յայտնեց վերոյիշեալ իմ խօսակից պ. հեղինակը՝ ինդրելով ինձնից հաղորդել իրան Փարիզի իմ հասցէն:

Որպէս այս մեծ «մատեանի» մասին, որ պատիւ ունեցայ ստանալու և որին արժէ առանձին մի մատենախօսական նուիրել, մանաւանդ որ հայերիս վերաբերմամբ ևս զանազան սխալ թէ ուղիղ տեղեկութիւններ է ամփոփում իւր մէջ, նոյնպէս և Փարիզի մեր ուշադրութիւնը գրաւող այլ բաների, եղելութեանց մասին գրի առնելիքս ներկայ ճանապարհորդական յիշողութիւնից չը վերջացրի տակաւին...

Առաւտօնեան լուսասփիւռ արևը պայծառ փայլում էր բարձր հորիզոնի վրայ, որ տասնուշորս օր ճանապարհ անցնելուց յետոյ՝ հասայ ևս վերջապէս Ֆրանսիայի մայրաքաղաքը և յոգնած քայլերս ուղղեցի դէպի իմ սովոր ու սիրած Լատինական թաղը...